

Көктүг,
шыктыг
Көк-Чыраамны

Россияның
Урянхай крайны
камгалал-хайгаа-
ралынга алганы

Баштайгы
базым —
Таңды
кожуун

№ 46 (18473)

1993 чылдын
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Салар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

апрель

17

четверг

Удуртукчунуң идепкейинден хамааржыр

Тываның Баштыңының ажил-албаны

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун республиканың муниципалдыг тургузулгаларының удуртукчулары-биле ужуражылгазы, Тыва Республиканың Чазааның 2013 чылда ажил-чорудулгаларының дугайында четтеу депутаттар-биле чугаалаш-кан соонда, болуп эрткен.

Боттарының муниципалитеттериниң девискээрлеринге чуртталга бажыңнарын тудары дээш харысалга-ны ап турар тус чер чагыргаларының удуртукчулары ол айтырыгны чогумча шийтирилээр, а ол ышкаш бо угла-шыкшыга көскү чедишкinnerни экип алып болза, республикага турум орутун магадылалын тургузар дээр-ин билип алып ужурулг деп, Чазак аргазы демдеглээн.

Хуу чуртталга бажыңнарының ту-рун эргелеп-башкарының айтыры-гының кол темаларының бирээзи алган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Билинге, кижизидилгезинге эргежок чугула

Тус чер бот-башкарылгаларының неделязы

Найысылалда апрель-тен эгелеп тус чер бот-башкарылгаларының неделязын алы чоруп турар. Кы-дың школаларының класстарының өөре-чилеринге «Тус чер бот-башкарылгалары деп чүл?» деп алыг кичээлдер эртип-ар.

Шызылдың № 9 гимназия-ның 11-ги класстарында у болгаш ниитилел эртеми-башкызы Тайгана Монгуш-чүл, билер силер бе?» деп

класс шагын эрттир-ген. Аңаа өөреник-чилер амгы Россия-ның Конституциязын 1993 чылдың де-кабрь айда хүлээп алганын болгаш тус чер бот-башкарылгалар бир дугаар ындыг деңнелдиг эрге-ча-гырга кылдыр санат-тынып эгелээниниң дугайында билип алган. Ол ышкаш

Конституцияга дүүштүр тус чер бот-башкарылгалары Россия Фе-дерациясында тус черниң чурт-такчыларының айтырыгларын бот шийтирилээрин база уни-ципалдыг хуу өнчүнү ажылга-ларын, ээлээрин хандылар. Тус чер бот-башкарылгалары хамаа-тылар референдум, соңгул-далар болгаш оон-даа өске хевирлер-биле боттандылар дээрзин өөреникчилерге төөгү башкызы таныштырган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызынга

Тываның Баштыңы рес-публиканың хоочун ажил-дакчызынга төрүттүнгөн хү-нү-биле байыр чедирген.

Тываның күрүне болгаш хөй-ниитиниң көскү ажилдак-чызы Монгуш Какыйлаевич Шыырап апрель 15-те 90 хар-лаан. Республиканың Башты-ңы Шолбан Кара-оол улуг өгбениң аал-оранынга барып, төрүттүнгөн хүнү-биле байыр-ны чедирбишаан, быжыг ка-дыкшылды, узун назын назы-лаарын, сүлдэзи, хөй-ады бедик болурун сеткилин хан-нызындан күзеп, аквариум-да балыктарлыг суй белекти берген.

М.К.Шыырап Барыын-Хем-чик кожуунунун Эрги-Барлык суурга 1924 чылда малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Күш-ажылчы оруун көдээ школага эге класс башкызы бооп эге-лээн. Ол шериг албан-хүлээл-гезин баштай Тываның араттың революсчу шеринге, оон 1944 чылда Тыва Россияның соста-вынче эки тура-биле киргени-ниң соонда, Совет Армияга эрттирген.

Монгуш

Шыырап-ты 1943 чылдың сентябрь-да шеригже келдирткен. Ол аъттыг шериг пол-лугунун дайынчызы

М.К.ШЫЫРАП.

апарган. 1944 чылда эки турачы шериглерниң база бир бөлүүн дайынче үдээринге белеткеп турган. Ынчалза-даа оларны чорутпайн барган. Оон чылдагаанын М.К.Шыырап бир катап душ бооп Салчак Тока даргадан билип алган. Ол: «Дайын адакталып турар. Ти-илелге бистиң боору чигзиниг чок. Ынчангаш ол аныяк шериг оолдарны камнап алыңар» деп Михаил Калининниң чагаанын дыңнаткан.

М.К.Шыырап шериг эрт-тирген соонда Тыва областың партия школазын, оон 1956 чылда СЭКП Төп Комитединиң Дээди партшколазын дооскан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээзи

Чаш малдың бажы менди

Тывада 270 муң баш анай болгаш хураган төрүт-түнгөн.

Республиканың ажил-агыйларында мал оолдааш-кыны кидин түлүк. Апрель-дин бирги чарты аажок «дүжүткүр» болган, ийи не-деля дургузунда 69000 хура-ган, 170000 анай төрүттүнгөн. Оларның деңгилге эки, эр-гежок чугула тарышкыны ап турар. Көдээ ажил-агый ямызының апрель 15-тиң байдалы-биле дыңнатканын езугаар алырга, ниитизи-биле 217645 баш хураган (бо сезонда 358555 башты алыр кылдыр планнаан), 56628 баш анай (148410) алдыган.

Мыйыстыг бода мал өстүрүп турар ажил-агыйлар 16899 баш бызааны алган (планнаттынганы 46130), оон баш санын менди кам-галап алыры чугула сорулга деп, Көдээ ажил-агый ямы-зының специалистери санап турар.

Мал оолдаашкыны Ба-рыын-Хемчик кожуунда ба-рык доозулган. Часкы «дү-жүттү» алырының планын ол кожуунун ишчилери ажыр күүсеткен, чижээ, 37642 ху-раган алыр тургаш, 39342 башты алган. Чаа төрүттү-нгөн анай, хураганда чидириг чок. Сүт-Хөлдүн малчыннары 49500 баш мал төлүн алыр сорулгалыг, апрель 15-тен эгелээш 36603 башты до-руктуруп эгелээн. Бо чылдың мал оолдаашкынының үе-зинде кол кичээнгеи уксаа-жыдылга ажил-агыйларынче угландырган, оларның саны чылдың өзүп турар. Уксаалыг хөй өстүрер ажил-агыйлар саны — 16, өшкүнү — 3.

Уксаажыдылга херээниң дугайында айтырыгны Кы-зылга болур чөвүлел хура-ла сайгарар, аңаа Россияның Көдээ ажил-агый ямызы-ның мал ажылы болгаш ук-саажыдылга херээниң депар-таментиниң директорунун оралакчызы Харон Амерха-нов киржир.

ТР-ниң албан-езуунун сайтындан.

Хүннүң медээлери

Күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчызынга

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Хөй чылдар иштинде партия болгаш совет органнарда ажилдаан, Тыва АССР-ниң улусчу контроль комитетин даргалап чораан. Оон үлегерлиг күш-ажылы күрүне шаңналдарына төлөптүг болган. Ол «Хүндүлелдин Демдээ» орден-биле ийи удаа, Күш-ажылчы Кызыл Тук ордени болгаш Тыва Республиканың ордени-биле шаңнаткан. Оон 13 медальдарының аразында «Германияны тиилээни дээш», «Ленинниң төрүтүнген хүнүнден бээр 100 чылынга алдар кылдыр. Шылгараңгай күш-ажыл» дээш, Моол Арат Республиканың «Найырал» деп медальдары бар. М.К.Шыыраптың адын «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп күрүне номунче кириген.

Монгуш Шыырап ирей хөглүг-омак кижиге болган. Аныяк үезинде кадыг-берге шериг белеткелин эртип, спортка ынак болгаш кадык-чаагай амыдыралдың оруу-биле чурттап келгени узун назынның чылдагааны ол боор деп чугаалаан. Ол чүгле республиканың эвес, а бүдүн делегейниң, чурттуң хөй-ниити амыдыралын ам-даа сонуургап чоруур. «Амыдырал чаңгыс черге турбас дээр. Аныяк удуртукчулар бистиң, хоочуннарның, оруун изеп, чер-чуртувусту хөгжүдөр болгай. Чаа-чаа тудуглары, хоорай, суурларда амыды-

ралдың хөгжүп-сайзыраанын көөрү өөрүнчүг-дүр!» — деп, Монгуш Шыырап ирей сеткилинден өөрүп чугаалаан.

Чурттуң салым-чолунга салдарлыг болган төөгүлүг болушкуннарны караа-биле көрүп, идепкейлиг ажылы-биле бодунуң үлүг-хуузуң аңаа кириштирип чораан хоочун өгбениң сактышкыннарын, сүмелерин Чазак Баштыңы сонугап дыңнаан.

«Силер чаа амыдыралдың идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи болгай силер. Бистиң өгбелеривис кыска үе дургузунда Тывага үлетпүрнү, көдээ ажил-агыйны тургузуп, өөредилгениң, кадык камгалалдың, культураның одаан салып, национал кадрларны белеткээр. Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл ою, бир талазында, силер ышкаш ада-өгбелеривиске, кырган-ачаларывиска хүндүткелдин илередиң болур» — деп, өөрүп четтиргениң илеретпишаан, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Узун назылыг хоочун өгбө Монгуш Шыырапка Россияның Президентизи Владимир Путинниң байыр чедиришкенин федералдыг инспектор Татьяна Монгуш дамчыткан. Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мерген Ооржак болгаш Кызыл хоорайның мэриясының төлээлери суй белектерин берип, эки күзээшкннерни йөрээп, байырыны чедирген.

Билинге, кижизидилгезинге эргежок чугула

Тус чер бот-башкарылганың неделязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Муниципалитеттерниң ажил-чорудулгазында кол кижилери — аңгы-аңгы хоорай албан черлериниң специалистери, удуртукчулары. Төөгүден алырга, ТАР үезинде Кызылдың тус чер бот-башкарылганың даргазын, баштайгы мэрин, Серен Арап-паевич Кужугет дээр. Совет үениң баштайгы чылдарында хоорай күүскомнуң удуртукчулары солчуп турган. Чанзан-оол, Макшаков, Кузнецов, Долгих...

Төөгү башкызының тайыл-бырының соонда өөреникчилерге юбилейлиг чылда — Тыва биле Россияның демнежилгезиниң база Кызылдың тургустунганының 100 чылдаанынга тураскааткан хемчеглер — найысылалда тудуп турар объектилерниң тудуу доозулган соонда ниити хевириниң видео-слайды баралгатын. Ында Азий төптүң тураскаалы, Национал парк,

Аныяктар өргээзи, Каа-Хем суурда спорт комплекзиниң ордузу дээш, өске-даа чаа тудугларның чараш бажыңнарын, чаарттыңан черлериниң кандыг болурун көргүскен.

Бо чылын тус чер бот-башкарылга органның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажил-чорудулгазы Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызылдың тургустунганының 100 чылынга тураскааткан юбилейлиг хемчеглерге угланган. Бо эртип турар тус чер бот-башкарылга темазына тураскааткан неделязының кичээлдери аныяк-өскенге чүгле билинге эвес, харын-даа оларның мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинеринге болгаш кижизидилгезинге улуг салдар чедирери чугаа-жок.

Валерия КОНГАР.

Чигис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруу.

Удуртукчунуң идепкейинден хамааржы

Тываның Баштыңының ажил-албаны

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Дыка хөй суурларда, оон туржук Кызыл хоорайда, бажыңнарны туралаан-на черинге тудуп турар деп, Шолбан Кара-оол шүгүмчүлээн, оон аңгыда хуу чуртталга бажыңын тударыңа деткимче кылдыр көрдүнген эвээш-биче акша-хөреңгини муниципалдыг тургузуглар кайы хамаанчок чарыг-даар чоруктар бар деп айыткан. «Муниципалитеттерниң удуртукчуларының кол сорулгазы — бюджет акшазын санаары. Артык чарыгдалдар дээрге Тываның болгаш силерниң-не суурунарның сайзыралыңа көрдүнген хөреңгини төтчөгүлээни болур. Ынчанга бюджет акшазы-биле холбашкан документ бүрүзүн кичээнгейлиг көрүңер» — деп, регионнуң удуртукчузу негээн. Участоктарны хуу чуртталга бажыңнарын тудар кылдыр дерип кылырыңа бюджет акша-хөреңгизи чедишпес деп дөгейленген чылдагааны ол буруу шапкан.

Улуска ээн чер берип кааш, хүлээлгемни күүсеттим деп санаары шын эвес деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. «Ол участоктуң азы кудумчунуң электри хандырылганы кайыын киририл деп айтырыгы бодунга салыр, ол дээш харысалганы албышаан, энергетика бүдүрүл-

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол республиканың муниципал тургузугларының удуртукчулары-биле ужуражылга үезинде.

чоруп турар. Кызылда бүдүн-бүдүн микрорайоннар көстүп келген. Беш-ле хире чыл бурунгаар ыңдыг эвес турган, «меңээ тудуп бериңер» дээн негелдер хөй турган. Ам чер участогун тускайлап көрүңер, бодум тудуп аар мен дей берген. Ол дээрге бистиң республикавыска социал байдалды экижидериниң чогумчалыг аргазы-дыр» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Чонга чер участогун үлээрин оон боду хоруп каан деп

ге бажыңнарның чижек тывилелдерин кылып бээрлик участоктарның электри хандырылгасына акша чедишпес чылдагаанда үндезин чок дээр. Тываның Баштыңы санап турар. Оон аргазын тып турар тус чер бот-башкарылга органның бар, хол салдынмас болза, арга черле тыпты бээр. «Аныяк оруктар, эмнелгелер, школар, магазиннер болгаш куду даа чүүлдер тударын силер кым-даа негевейн турар. Ынча турбуже комплекстиг тудуу чиик өртектиг төлөвилелди кылыңдары, келир үеде ол черлерниң каяа турарын айтырып эргежок чугула — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Муниципалитеттерниң удуртукчулары чүгле кайы хамаанчок тудуулар дээш эвес, эки оруктарның чогу, электриниң кириртимээни, школаларның, уруулар саатарының, эмнелгелерниң оран-саваларының туттунмааны дээш чон мурнунга харылаар болгай. Ол бүгү чүүлдер кайы тышкаш, амыдыралдың шыңырыңа хамааржыр».

Девискээрлерге чуртталга бажыңнарының комплекстиг тудуунга тускайлаан черлерни шигээдиң алырының темпелерин дүргедедирин Чазак Даргазы негээн. Чижээ, Каа-Хем суурда үлегерлиг микрорайон туттунуп турар, ону канчаар тудууларының чижээ кылдыр сонугап көрүңер. Боттарының девискээрлеринге тудуг материалдарын бүдүрер, инфраструктураны тургузарыңа хуу инвесторларны хаара тудар муниципалитеттерге деткимче көргүзүңер. Шолбан Кара-оол аазаан.

Чугааның түңнелинде Тываның Баштыңы бодунуң чонго биле доктаамал харылзааны турарын муниципалитеттерниң удуртукчуларыңа чагаан. «Девискээрлеринерде кол-кол аныяк тырыгларны шийттирлээрлик иштерниң арын-нүүрүнүнүң хөгжүрээ-дир. Кижилерниң үнүмдүүлүгүңа, чагыгларны чыңаар, оларны күүседир ужуруңа силер» — деп, ол демдеглээн.

Муниципалитеттер удуртукчулары хурал үезинде.

гелери-биле кады шийтпирлээр херек. Бир эвес берге болза, акша-хөреңгини муниципалитеттен азы республикадан дилээңер. Кижилерни ээн черге кагбас херек. Чуртталга бажыңнарын тудар черни белеткээр — бистиң хүлээлгевис-тир» — деп, ол чугаалаан.

Ажил-херекке чогумчалыг хамаарылгалыг кожууннарны республиканың Баштыңы адаан. Чижээ, бай-шыырак деп санатпайн турар Туран чаңгыс аай хевирниң хөй каат чуртталга бажыңнарын тудуп эгелээндир. Улуг-Хемниң чагыргазы энергетиктер-биле дугурушкаш, электри дамчыдар шумуну хуу чуртталга бажыңын тудар черге шыйып алган. «Бажың-балгат тудуп алып күзел кижилерде ам тыптып келгендир. Ол ажил дыка идепкейлиг

чугааны Тываның Баштыңы буруу шапкан. «Хоржок дивээн мен — деп, ол тайылбырлаан. — Девискээрлерни шын тударыңа чурумун сагыр херек деп чугаалап турган мен. Чаа кудумчунуң кандыг болурун, кандыг бажыңнар туттуңары, чаа микрорайоннуң аян-хевириниң кандыг болурун деп чүвени бодаар ужуруг силер. Маңа төлөвилелди барымдаалаары чугула, аңаа чуртталга бажыңнарының аразы кайы хире болурун, чадаг улус кылаштар чер, чырык дамчыдылганы кандыг болурун шуптузун айтып каар. Ол ышкаш социал объектилерниң, садыгларның, аптеканың, школаның, садиктерниң турар черлери тодараттынар. Чүгле оон соонда чер участоктарын тускайлап болур».

Бажың тудар кижилер-

Чазак отчедунга хамаарыштыр

Кол чедииникини — баш бурунгаар шинчилээнинде

«Чазактын кол чедииникини республиканың хөгжүлде оруун баш бурунгаар шинчилеп көргөш, шилээни» деп, хоочуннар болгаш депутаттар үнелээн.

Төрөөн чер-чуртун амгы үениң чегделери езугаар хөгжүдүп келгенин баш бурунгаар шинчилеп көргөш, чогумчалыг шын орукту шилип алыры нарын айтырып болур. Ындыг-даа бол, амыдырал агымының аайы-биле чугула айтырыгларны үе-шаанда шийирлеп алыр болза, моондактар эвээш болур. Оон ужуң Тываның Чазаның чугула айтырыгларны амыдыралга ылап күүседип кырыпкени 2013 чылдың ажил-чорудулгазының отчедундан илереп келген.

«Бүгү республиканың тудугу дег апарганы өөрүнчүг. Башкылар, уруглар садтары, спортчу

объектилер суурларда, хоорайда туттунуп турар. «Кызыл — Чадаана» деп электри шугум дамчыдылганын тудуу доозулган. Ол дээрже хөгжүлдениң шалкын оруунуң эгелээни ол...» — деп, депутат **Святослав ОНДАР** ужуң-чөвүн чугаалап саналдаан.

«Бо назымында хөйү көрүп чурттап келген кижидир мен. Байырымныг каас-чараш сөстөрүндө, хөй чүүлү азап турар чугааларны-даа дыңнап чордум. Ынчалза-даа Чазактын үндүрген төлөвилелдери, шынап-ла, бүдө бээринге ындыг кончуг бүзүрөвейн чораан мен. А бо төлөвилелдерге ылап бүзүрээр мен. Дораан эвес-даа болза, демей-ле бүдө бээр. Республиканың ажил-ижи шуудап, сайзырал хөгжүй бээр дээрзинге идегелим оттуп келди. Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларның ЧЭТ-ин чаа тудуп турда, аңаа ажилдап турган мен. Ону чаартып кылыр ажилдарга үлүг-

хуумну кирип дузалажырынга белен мен» — деп, республиканың эксперт чөвүлелиниң кижигүнү, хоочун тудугжу **Аркадий ПОРУЧИК** магадаан сеткилин чажырбайн, үнелелди берген. «Тудуг Сервис» КХН оон арга-дуржулгазы-биле Хову-Аксының чаа одалга котелун кыска хуусаа иштинде ажилдап кылган турган.

«Берге айтырыгларны айтырындан аңгыда, ону ажып эртип шийирлээр тодаргай планнарны кирип, план езугаар ажилдарны ылап күүседип турары эки чүүлге идегелди, бүзүрелди берип турар. ТР-ниң Чазаның чер-чурту, чону дээш сагыш човап чорууру, чаартыкчы бодалдары шын болгаш ону эчизинге чедир күүседиринге шийирлиг тура-сорукут деп чүүл билдинип тур» — деп, Дээди Хуралдың өөредилге болгаш аныяктар политиказының талазы-биле комитеттин кижигүнү, депутат **Зоя ДОРЖУ** үнелелин берген.

Саналдар. Бодалдар. Үнелелдер

Мурнакчыларның санынче кирер

Нина Буяновна УРЖУК, эрзин кожуунуң баштыңы, талалыкчылар хуралының дар-

зыг. — Чазактын эрткен чылын чылып чоруткан ажилдарын кылып, келир үеже салдыгын со-луктарны чүүлдүгүнүп турар. Бо үениң дургузунда Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол-ун, ведомство, яамылар болгаш муниципалдыг тургузуларның орукчуларының кызып ажил-дарының түннелинде бо юбилей-чылды бедик көдүрлүшкүнүгүткуп алдывыс. Тускай сорул-гыг программаларның херек-теринде боттанып турары кончуг. Чижээлээрже, Эрзин кожуун-

да эрткен чылын «Аныяк өг-бүлелерни чуртталга шөлү-биле хандырамы» программага 10 өг-бүлө киржи, деткимчени ап, амыдырал байдалын экижиткен. Өскүс уругларга 10 чуртталга бажыңын туткан. Республикада ниитизи-биле бо программаның адаа-биле 61 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кириген дээрже-ле муниципалдыг тургузуларның база үлүг-хуузу.

Көдээ ажил-агый адырында көргүзүлгелервис эки болган-дыр. Бо адыр кайы-даа кожуунда кол черни ээлеп турар болгай. Бистин кожуунуң база бир чоргааралы — Бай-Даг суурда «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези. Ында уксаалыг шээр малды өстүрүп

турар. Бо бүдүрүлгө чедииникиниң ажил-агыйы-биле республика дең-нелинче үнүп, көдээ ажил-агый-ның мурнакчы черлериниң санын-да.

Юбилейлиг хемчеглерге белет-кенип, Эрзин суурун кол кудум-чузунуң оруун асфальтылаан, ол ышкаш улуг стадионнуң тудуун ажылгалче кириген болгаш ко-жуунуң төп эмнелгезинге улуг ка-питал септелгени чоруткан. Сарыг-Булуңда ФАБ-тың чаа тудуу база ажылгалче киргени өөрүнчүг. Че-дииникинеривисти санаар болза, хөй-дүр ийин. Бо бүгү дээрже-ле бистин Чазавыстың деткимче-зи болгай. Ынчангаш Чазактын ажил-чорудулгазын деткип, моон-даа соңгаар кызып ажилдаар бис.

Сүт-хөлчүлөр деткээн

Маны КЫЗЫЛ, Сүт-Хөл ко-жуунуң чагырга даргазы:

— Тыва Республиканың Баш-ты — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол эрткен чылыда Тыва Республиканың Чазаның 2013 чылда кылып чоруткан ажил-дары-биле та-лыштырган. Ийелиг

чеглерге хамаарыштыр белет-ажылдары база кидин түлүк-көн чылдың түннелдери-биле рга, республиканың көргүзү-и багай эвес. Көдээ ажил-агый дукуциязының хемчээли 101,4 болган. 2014 чылдың январь-н байдалы-биле бүгү ажил-дарга мыйыстыг бода малдың саны 1, 8 хуу өскөн болгаш 4,6 муң баш четкенин эки-нел деп санаар мен. «Чаңгыс — чаңгыс бүдүрүлгө» губер-р төлөвилелин 124 көдээ чер-де (175 төлөвилелди) боттан-ган болгай. Сүт-Хөл кожуунда сайгарлыкчы бо программада кил турар болгаш амгы үеде

олар шупту чедииникиниң ажил-дап турар. 2014 чылда сайгар-лыкчыларга деткимчени көргү-зер, улаштыр олар боттарының күжү-биле хөнүп, деңнелин улам бедидер. Ол ышкаш «Спортту — бажыңнар чанынче» губернатор төлөвилелиниң ачызында ажи-төлүвүске таарымчалыг байдал-дар тургустунган. ТР-ниң Аныяк-тар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызының дет-кимчези-биле кожуун төвүнде спортчу чаа, улуг шөлдү кылган, а сумуларда спортчу шөлчүгеш-терни селип-септеп, чаартып турар бис. Мындыг байдалга бир-ле ду-гаарында ажи-төлүвүс амыраар болгай.

Социал адырда чуртталга шөлүн ажылгалга кириген тала-зы-биле регионнуң көргүзүлгери 10, 1 хууга хөй болган. Сүт-Хөл кожуунда 2013 чылда 5 бажың-ны тудуп, 10 өскүс уругну чурт-таар оран-сава-биле хандырган. Бо программа талазы-биле акша-хөреңгини ам-даа шингээдири-биле ажилдар чоруп турар.

Агроулетпүр адырынга 2014

Алдынай БАДЫ-ХОО белеткээн.

Хүннүң медээлери

Эксперттер үнелээн

Нациялар аразында чөрүлдээр шинчи-лээр төп (ЦИНК) 2013 чылдың сентябрьдан 2014 чылдың март айга чедир шинчилелдерни кылгаш, Тываны аңгы-аңгы язы-сөөк чонна-ры эп-найыралдыг чурттап чоруур регион деп санаан.

Ниитизи-биле Россияда чоннар аразында чөрүлдээ чок амыр-тайбың 31 регионну тодараткан. Россияга ындыг чөрүлдээрниң тыптып турар чылдагааннары радикалдыг исламистерниң шажынчы үзел көрүжүнге таарышпайн барганындан, криминалдыг бөлүктөрнүң салдарындан, даштыкы чурттардан келген мигрант-ларның көвүдөп турарындан болган. Эксперттерниң саналы-биле алырга, Кыдаттан келир ажилчынар-ның чайгы үеде хөй болурундан Сибирь регионнары-га язы-сөөк чоннар аразында чөрүлдээрни тургузуп болур.

Бо төлөвилелге чүгле кыры-биле шинчилеп көргөн түннелдер кирген. Дараазында рейтингиниң түннел-дерин регион эксперттериниң шинчилелдери-биле санаар деп, төптүң ажилчың бөлүү дыңнаткан.

Төөгүлүг хүнүнде

1961 чылдың апрель 12

— төөгүлүг байырлал хүнү.

Кижин төрелгетениң төөгү-зүнде космосче бир дугаар кижин ужуң үнген. Ю.А.Гагарин «Восток» деп корабльге бүдүн чартык шак иштинде делегей-ни дескинип, космосче орукту изээн.

Шак бо төөгүлүг хүн — апрель 12-ге тураскаат-кан класс шагы бистин Ак-Дуруг ортумак школазы-ның 8-ки классчыларынга болуп эрткен. Космонавты-лар дугайында солун беседаны дыңнап, чуруктарны көрүп, викторинаны уруглар тыпканнар.

Клазывыста шупту 15 өөреникчи эпиг-найырал-дыг, демниг өөренип турарлар. Сумунуң болгаш шко-ланың хөй-ниити ажилдарынга идепкейлиг киржи-п турар класстарның бирээзи. Кожуун, республика-даа чергелиг маргылдаа, конференцияларга база үргүл-чү чедииникиниң киржи-п турарлар. Оларга Дозураш Доржукай, Айдаш Сайбу, Шончалай Даспак, Сергек Ыдамчал болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Светлана САЙБУУ,

Ак-Дуруг ортумак школазының башкызы.

Келдиришкениг келбейн барганнар

2013 чылдың күзүнүн-де шериг албанынче келдиртирге дараазында хамаатылар чөптүг чыл-дагаан чокта шериг ал-банынче келдиришкени хемчеглеринге келбээ-нер.

Андрей Сергеевич Кле-

пиков — 1991 чылда төрүттүнген;

Аркадий Каң-оолович Монгуш — 1987;

Эрес Александрович Чульдун — 1988;

Андрей Робертович Ондар — 1987;

Айдын Сергеевич Эдирек — 1990;

Артыш Юрьевич Сундуй — 1988;

Мерген Сергеевич Сурунчап — 1987;

Аржаан Павлович Кызыл-оол — 1992;

Ангыр-оол Май-оолович Чамзырын — 1991;

Эдуард Алексеевич Докмит — 1995;

Кежик Сергеевич Манчалмаа — 1993;

Начын Альбертович Сертек — 1995;

Альберт Ховалыгович Чаш-оол — 1987;

Роман Васильевич Доржатпан — 1989;

Сергей Александрович Ховалыг — 1988;

Павел Алексеевич Чернов — 1986;

Белек Оолакович Монгуш — 1993;

Никита Александрович Михеев — 1992;

Салим Валентинович Күжүгет — 1991;

Руслан Артурович Монгуш — 1991.

Ю.МАРКОВ,

Тыва Республиканың шериг комиссары.

КӨКТҮГ, ШЫКТЫГ КӨК-ЧЫРААМНЫ

«Кижичурттуг, куш-уялыг», шынап-ла, медел чок манкурттар эвес, төрөл чоннуг, төөгүлүг, дазыл-дамырлыг, бурун чон бис. Мээң төрөөн суурумну ам бо хүнерде Тываның картасындан дилээш-даа, кижичурттуг. Ол чүгүлэ эрткен чүс чылдың 1948 чылдан эгелээш 1987 чылга чедир төрүттүнген улуг назылыг кижилеринин паспорт, документиленде кири бижитинген, адын Көк-Чыраа дээр.

Кызыл — Чааты хемниң Улуг-Хемче кири аккан черинден бичи-ле озалааш, ынчангы Кызыл — Шагаан-Арыг чазалыг оруктун ындынга, аргышкан хой чонга мөгейип турганзыг суурумна болгай. Ооң соңгу чүгүн кайгамчык Демир-Суг хүрээлээн. Улуг-Хемниң шапкын агымынга өпейлеткен, мурнуу чүгүн Калбак-Шыктын, Сес-Теректин терең оёду хүрээлээн. Мурнуучөөн талазында бурунгу уйгур шивээлер, ооң чоогунга турган улуг кода — Кемичектин орасомазы амгы арбанда таңмалаттыган. Чөөн чүгүнде Бай-Даг деп дагылгалыг даавыс, Адыг-Бажы аскан тей. Барыын чүгүнде кожуун төвү — төөгүлүг Шагаан-Арыг.

ЛЕНИН КОЛХОЗ

Улуг-Хемниң оң чарыында Демир-Суг деп суур турган. Эге школалыг, чавыт бажынарлыг, МЧАЭ-ниң ачызында бөлүп хавырттыган хөй мал-маганныг. Суурнуң чонун Бай-Кадай деп кижиниң Норбу деп оглу удуртуп баштап турган. Араттарның чаа амыдыралы Демир-Сугга хөгжүп шыдавайн барган. Чүгө дээр-ге эки амыдыралды адааргаар, ишти ирик, шаарланчак кижилер кайы-даа үениң амыдыралында, саргы ышкаш ызырыпкан, кара кузумун кижилерге огуп чоруур ышкажыгай. Ындыгларның хайындан ол суурнуң эр хиндиктиглери «контр» дээр шийтирген, суур сандараан, херээжен чон ажы-төлүн эдерткеш, бир чамды — Каэк-Хөлче, бир чамды хемниң бетин талазында Алды-Шынааже дезип көшкен чүведир. «Дамырактар каттышкаш, хем болуп, тарымактар каттышкаш, куш болуп» турган үеде мал, чер ажылдыг эвилел (МЧАЭ) Көк-Чыраага тыылган. Суурнуң адын анаа эвес ынчаар адаан. Көк-көк чыраалар чылдан чылче мандып өзүп, часты чирибей будуктарында анай-хаактарының алдын салбактарыбиле медээлеп кээрин, суурувуста Шаравилериниң эң-не узун теректеринче кара-баарзыктарның чанып келирин чаңгыс черчурттугларым-биле, душкан санымда-ла, сактып чугаалажыр бис. Мал-маган азыраарынга таарымчалыг, тараа-быдаа өстүреринге бурган боду-ла чаяап каан черге Тарты Чиңгилдин ажы-төлү — Донгактар бөлүк-бөлүү-биле чер санай чурттап чорааннар. 1947 чылда Ленин аттыг колхозтун ора-сомазы

тургустунган. Алды-Шынаага — Мичурин, Хайыраканга — Калинин, Эжымге — Ворошилов, Арыг-Бажынга — Маленков аттыг колхозтар база ынчан тыылган.

Билип келиримге-ле, ачам — колхозтун бызаңчызы, авам — тараа шаңының ажылчыны. Ол шаң бистиң Малчин кудумчувуска, Окаан кырган-ачавыстың бажыңының чанынга, бистиң бажыңывыстан чүгүлэ орук кижилдир турган. Сөөлүнде шаң турган черге Бадына Шырап честей биле Дадар угбай бажың тудуп алган. Аңаа бениң 2 эми дег кыстарын — Валя биле Аңгырны өстүргеннер.

сонуургап дыңнаан мен. Ол кырганның Клара деп уруу, Эртине деп оглу ада-иезинге хөлчөк дузалажыр турдулар.

Куш фермазының соонда ол кажаага колхозтун аъттарын тудуп турган. Эртениң-не Бирилей (Сентябрь, Тамараның ачазы) акый шилги адын тергелээш, доскаарын чүдүргеш, бистиң кудуурустан суг долдур кудуп алгаш, ховуда чер чарган механизаторларже чоруптар, а Нанчат-Сүрүн честевис кара адын тергелээш, колхозтун аап-саап ажылын кылыр. Бригадир Эремаа-даа, колхоз даргазы Кончук дарга-даа, көдээ Совет даргазы Сыгыр-

үш дугаар узун кудумчувустун адын Комсомольская дээр турган. Ол кудумчунуң ынды-биле Чааты хемниң база бир адыры чай-кыш дивейн, агып чыдар. Уруглар эштир черлериниң аттарын: «Теве эштир», «Аът эштир» дээр болгай. Көрүштүг албан черлери эмнелге биле садыг турган. Садыгжыларывыс Промоховтар, Фаина, Биче-оолдарның өг-бүлөзи турган. Эң-не хөлдүг, солун черивис — садыг чаны. Чүгө дээрге бөлүк-бөлүк кыстарның, таакпы ызырган ашактарның солун чугаазын, суурга каяа, кымның-биле чүү болуп турганын кижичон билип алыр. Савый акый: «Секперээш,

эргелекчи Бапый угбам, саңының эргелекчилери Мар Седен, Кара-кыс Төтпес-оо көдээ Совет секретары Оюн Донгак, эң-не шевер чазанык Каң-оол Донгак, адыр «А» үжүк өөреткен башкы Светлана Бирилей, Алефти Уйнуку, Хүрепаа Донгак, Каң-оол Оюн, трактористер Дордаайым, Сүрүн-оол акым-киргилээрлер-дир.

Суур адаанга ногаа шыжаар улуг чер подвал турган. Ону Ханды угбай одал туду (Татьяна, Мария, Фаина Ондаровналарның авазы). Чүеде суурга ажил-агый чүгүлэ чаңгыс кижичурттуг боор. Ооң адын Дондупай дээр Дондупайның кежээзи кончук Улустун хоорган чинге-тарааы ша чедирбейн соктааш, бодунуң үлүүнге хевек холуктук кыжачын курунга урдуруп алырчораан. «Кыры шимчээрге, хыра тодар» деп чүве ол-дур.

Чашкы шаамче хая көрүмге, Көк-Чыраамның шудур ажил-ишчилери, омак-хөгм аныяктары дүүнүг ышкаш кыракка көстүп келирлер. Удурчүүлге балаттынмас исти атырган Уранхай Кыргыс акымы хөөмөйлээр, сыгыртыр Каң-оол Тумат, ындынналдыр Каң-оол чораан Бопуй, Калбаа Маадылар, Сүрүн, Хемерин Хүргүлөктер, ыраажылар Фенмаа Содуй-оол, Сергей Донгак. Сорук биле Чолдак-оол Саалышкылар, шүлүкчү Керткис-Ортунай, Валерий Сарыг, баш ойнаар Мара Седен, гитаралаа Ойдан-оол, танцы тевер Чанжы угбай, чыда калбайн пляскалар Валентина Конгаржап-даа кайы черле уттундурар.

Спорттун ол үеде хөгжүлдүзидыка бедик деңгелге турганын сактып олур мен. Чүгүлэ бөмбүү ойнаар шөлдер бичи суурга 5 черге турган. Бүдү Нортунмаа угбайның оолдары кончук ойнаар. Ылаңгыя Лиз-оол деп узун акый бөмбук эрттирбес камгалакчы, а Алехонун ойнаарын улус магадал чугаалажыр шөлден ырай берген бөмбуктук карак чивеш аразында оюнчутырып эккээр, аваангыр. Амгы үеде Кызыл кожуунуң Баян-Кол сумузунда Раиса Артынаева Бады-Назының чаңгыс акызы ол-ла болгай. Ынчан бөмбуктук үрдүрер, нипельдиг резини халыптап каан болур. Алехон баастаарга, бөмбук чарлы-даа бээр-ле. Алехонун соонда кончук ойнаар хол бөмбукчү Каадыр-оол Кыргыс. Ол амгы үеде Көк-Чыраа арбанында хуа амыдыралдыг, өскөн-төрөөн черин ээлеп, оюн оя, чигин чурттап орат.

ХАЙЫРАЛДЫГ АВАМ АЧАМ

Хан-дамырым тудуш хайыралдыг авам, ачамны ыыттаар баар болзумза, улуг-ла частырыг болур ийик. Ачам Монгу Баазаң оглу Доспан-оол —

Мурнакчы көк-чыраажылар — Шушенскоеде.

Шаңның таңнылы ачамның дунмазы Деңзиңмааның өөнүң ээзи Кечил-оол турган. Бир хүн шаңны бузуп, Комсомольская кудумчунуң төнчүзүнде дээрбе чанынче көжүрген. Кудумчувустун хүн үнер талазынга эвээш бажыңнар турган. Эң-не ылгалды — дой-довурактан туткан колхозтун дагаа кажаазы. Аңаа эжен-эңмежок ак чайт дагаалар, кастар азырап турган. Колдуу-ла орус ажылчыннар ажилдап турганын сактыр-дыр мен. Бистиң эштир черивиске бо-ла кастарны эжиндирери-биле сүрүп эккээр, а олары эштип-эштип, хемчигештиң ынды чарыынче кеже бээрге, кастарның кадарчызы оолдарга улуг, ак кас чуургаларын берип тургаш, ойлаттырып алыр турган. Кудумчувус оолдары: Маадыр-оол Апыр-оол, Дозур-оол Дадар-оол, Маадыр-оол Нортуп олар мурнун былаажып кастар сүрерлер. Ынчанмайн канчаар, кас чуургазын кым-даа чиксээр-ле болгай. Куш фермазының таңныылдары Комбу акый, оон агайы Дат угбай бистиң кудуурустан суглаар. Ол кудумчуга бистиңге база Быштак-оол, Үржүңмаа угбай сугга кудуктар турган. Ол суглап келгеш: «Фермаже дилги халдап турган» — деп чугаалап органын

оол-даа аъттарлыг ажил кылыр. Аът ажаакчызы Хувартаа Сат эки ажылдыг дээр Москваның ВДНХ-же-даа чораан.

Кудумчувус — ногаан хевис-ле. Машиналар хаая халчыр. Шыктын сарыг чечектери май айда-ла алдын-сарыг кылдыр шыва аптар. Бистиң оң талавыска Уйнуку, Михаил Билдей-оолдар, а солагай талавыска Камаа, Натлит-оол Шогжаптар чурттап чораан. Кайызы-даа — үжүүр байлар. Кудумчувуска Чараш-Кадай (Чунар-Кадай) деп кырганның бажыңының шалазы чок, ол хирезинде арыг-силиг чыдар. Чайның узун кежээлеринде Окаан кырган-ачавыс аът баштыг игилинге аялгалар ойнаар, патефонун долгап-долгап, тыва ырыларлыг пластинказын салыр.

Суурувустун кол кудумчунун Найырал дээр. Ол кудумчуда бүүзе, колхоз баштаар чери, хлеб быжырар чер, почта (ачам «шуудан» дээр кижичи), көдээ Совет, школа болгаш клуб бар турган. Ол кудумчуга бир дугаарында төп-төгери кара радиону чагыга азарга, эртенден кежээге чедир чугаалап, ырлап кээр. Ол чагы чанындан чон үзүлбес, ылаңгыя тыва дамчыдылганы кулак салып, таалап дыңнаар. Ам

«Север» тыртар, баксырааш, «Байкал» тыртар мен» — деп хөөрээр.

БАЛАЛБАС ИСТЕР

Колхозчулар ажылының төлевиринге тараа алгаш, ону колхоз дээрбезинге чуура тырттырар. Ачамны эдери дээрбеге чеде бээримге, шаңгыраан, коңгураан коргунчуу-даа кончук, а дээрбечини көөрүмге, оон-даа коргунчук. Кызыл-оол акыйның ачазы Сагаан дарган бүгү боду ак далган доозуну апарган, ак-ой күске-ле.

Колхозтун баштайгы удуртукчузу Николай Лопсан турган деп С.Ш. Толунчаптын «Чурумалдыг оран-чуртум, салгал салгаан ада-өгбөм» деп номундан номчудум. Бо чүүлү бижип олурарымга сагыжымга көдээ Совет даргалары: Сыгыр-оол, Самбуга, Тондувай, санакчы Доспан-оол (Дактаа Май-оолдун даайы), бригадир Ортунай Майгын-оол, бызаңчы Суханов алышкылар, кидис идик кагар Филлип орус, чолаачы Төкпер-оол акым, электрик Домбай-оол, эки турачы Красин-Доржукай, эрес-дидим Донгак Достай-оол, ачы-буяныг Бүрүнмаа эмчи, ооң санитарказы Шивит угбам, чунар-бажың

Көрүштүг чаартылгалар

НАЙЫСЫЛАЛДЫ АЯН-ШИНЧИ КИИРЕР
АНЫЯКТАР ӨРГЭЭЗИ

Аныяктар өргээзинин даштыкы хевири. Чигис СААЯНЫҢ тырттырган чургуу.

Тарты деп кижиниң
кызының огу. Чаатының
кейзеңниң уруу-биле өг-
туткаш, оозу чок болур-
ча, чааскаан төрөл бөлүүнүң
бүгү-ле хол шим-
ээр ажилды кылыр ус-шевер,
мерген. 14 харлында-ла
Абанчы оруунга ээлчег эрт-
тирип, шапкынчылап турган.
Шөлден Шаараш-Артка
едир атың сыр маңын үндү-
рчораан черлеринде кум-сай-
ар, агы-каңгы. Дыл-домактыг
турган болза, ол айт та кандыг
солун төөгүнү төөгүүр ийик...

кадагалаттыңан. Бир солун
дептержигешти дыка сонургаан
мен. «Колхозник» деп спортчу
ниитилелге 1955 чылда киргеш,
чылдың-на ГТО нормативтерин
дужааттырып турганы солун.
Кожаа билединде: «1958 чылда
10 оттуг-ыяш садып алган» —
деп каанын бодаарга, ол үеде
чуртка серенги ховар турган.

Амыдырал чаякчызы, ал-
дын хүн дег авайым аажок
эрес-кежээ киж. Кышкы узун
кежээлерде авам дааранып азы
аргыттынар, а мен ыткыр кыл-
дыр ном номчуур, думаларым,
кырган-ачам, авам кичээңгейлиг

Көк-Чырааның аныяктары 1970 чылдар үези.

Авам Долгар Хуурак уруу
стан-оол — айттың адыр ку-
тары дег, бениң ийи эмин
аш Шивит-оол, Маадыр-оол
ийи оолдарлыг, «контр ка-
» деп коргунчуг атты эди-
чораан, Алдыы-Шынаа эге
олазынга аштакчылап тур-
аныяк ава. Авам, ачамның
азынга Кара биле Седиптин
ханы ынакшыл-даа турбаан.
Релдери чугаалашкаш, өглөп
Олар ийи кады чурттааш,
е-омактыг, олан-чипен ажы-
дуг, чонунга хүндүткелдиг,
нзей-халаңзай кылдыр чурт-
ылар.

Ачамның Көк-Чыраада ту-
лаан бажыңы чок, шупту
угларга узанып, чазанып
ген. Дуңмам Василийни эдер-
алгаш, хендир-биле тудалап
лаазага суг кудуп алгаш,
тжуларга чедип, ачавысты
тарар» бис. Оон чанарда
темниң эдээн долдур чоңгу
алыр мен. Ачам-биле ка-
рус тудугжулар база ажыл-
турганнар. Кежээ келгеш,
ээ тудугга хамаарышкан
сөстөрүн айтып бээр киж.
ээ; молоток—маска, топор-
ды, окно—соңга дээш-ле.
катап бүдүн домак өөре-
олурганын ам-даа чаптап
ыр-дыр мен: «Сугну эккел»
эрде: «Валера, ташки вода»
эр деп бо ийин...

ларның кайызы-даа амгы
күрүнениң тургустунарынга
каткан, чаа амыдыралче
ту изешкен дөспөс чүрек-
ир. Тудугжу мергежилинге
ш-сыныш чок бердингени
«Тыва АССР-ниң алдарлыг
жужу» хүндүлүг атты тывыс-
Оң хөрээн «Хүндүткелдин
ээ» орден, В.И. Ленинниң
харлаанынга, Тиелелгениң
ылы база күш-ажылдың
уну медальдар каастап чо-
Ачамның көдээ Совет де-
ынга хөй чылдар улаңтыр-
иттирип чораанын херечи-
урар шынзылгалар камныг

дыңнаарлар. Ынчаар-ла «Тыва
тоолдар», «Арыг суглуг Тамир»,
«Дөрткү бедик», «Аныяк гвар-
дия» деп тоожуларны эрте ча-
жымда-ла номчаан мен.

Киж бичизинде ийи оглун
арты-иштинге хойгарып алгаш
чыткан авазы-биле буттажып
алыр чүве. Оон бир катап авам:
«Кызым, ол чааның кадай оглу-
биле ам канчаар чурттап чору
ирги?» — деп айтырганын таан
утпас мен. Оң мурнунда кадыг-
берге ажылга шыдашпайн,
чаан ээзин өлүр тепсеп кааптар,
а кадайы ыглап-ыглап: «Ма, бо
оолду база өлүрүп каг» — дээш,
оглун чаанче октап бээрге, оозу
оолчугашты камныи кончуг оор-
газынга олурткаш, аар чүгүн
сөөртүп чоруптар ышкажыгай.
Авам ону кээргел долган сетки-
ли-биле бодап чораан. Чеже-даа
номчуп билбес турган болза, ол
биске номнарны улуг өөрүшкү-
биле садып бээр. Ачавыстың
үүжелерин чаагывыс сайыры
төгүлгүже амданнаып чиир
бис. Час дүжүп кээрге, хырынга
доңурган чодураалыг чөкпээн
аңмаарывыстан эккелгеш, киж
бүрүзүңге дең кылдыр үлээр.
Оң холу черле куруг олурбас:
алгы уштаан, сиир каткан, ай-
бы кылган, аргыттыңан олар.
Оң кадында кодан долу чүзүн-
бүрүн мал-маганы, дагаа-кужу.
Ол бүгүгө четтигип, колхоз-сов-
хозунга «багай» дирпейин, эки
ажылдап чораанын хөй санныг
шаңнал-макталдары херечилеп
турар. «Мээң Көк-Чыраам ыш-
каш, чараш, эргим, чылыг, чы-
рык чер өртемчейде тыылбас»
— дизимзе, шалбаазын мактаан
пагага-даа мени дөмейлээринер
чадавас. Ол силерниң эргеңер-
дир, мен дириг чорааш, уйнукта-
рымга төрөөн черим дугайында
төгүп бербейн барып шыдава-
тыр мен.

Мария ДАМЧАЙ.

Шагаан-Арыг хоорай.

Найысылал Кызылдың тө-
вүнде Алдан-Маадыр аттыг наци-
онал музейниң чанында аныяктар
өргээзин тудуп эгелээнден бээр
4 чыл эрткен. Өргээниң тудуун
«Көдээ тудуг» КХН албан че-
ри чорудуп турар. Олар рынок
хамаарылгаларының амыр эвес
чылдарында-даа хүлээнген ажы-
лын суларатпайн, кол чүүл —
шынарлыг тудугну кылыр дээш
кызымаккай ажылдап келген.
Албан чериниң удуртукчузу —
тудуг талазы-биле байлак арга-
дуржулгалыг Сергей Сафрин.

Тудугнуң төлөвилелин «Тыва
хамааты төлөвилел» ААН албан
чери ажылдап кылган, а ТР-ниң
«Капитал тудуг эргелели» ту-
дугну кылыры-биле чагыгны
киирген. Мында каңнакчылар
болгаш канализация четкизиниң
ажылдарын күүседир 50 киж-

ден тургустунган ийи бригада
ажылдап турар. Тудугнуң таваан
2010 чылда салган. Тудуг мате-
риалдарын Красноярск, Абакан
хоорайларда «Водолей» КХН
албан чери-биле дугуржул-
ганы кылгаш, эккеп турган.
Акшаландырышкын үе-шаанда
шилчивейн баарга, ажыл саадап
турган. Чүге дээрге бүгү чарыг-
далдар республика бюджетин-
ден үнүп турар.

Өргээниң тудуу ийи каат,
тургузуу нарын, демир-бетон-
дан туткан. Бо чылын даш-
тыкы ажылдарны суг болгаш
чылыдылга системазын кылып
доозар, а 2015 чылда оран-
бажыңның иштин шеверлээр
ажылдар көрдүнген. Өргээниң
даштын нарын шил тургузулуг
хевирлиг тудуп турар. Бо ажыл-
ды Абакандан «Строймаркет»

Алпласт Сибирь КХН албан чери
керээ езугаар боттарының тех-
нологиязын ажыглавышаан, кы-
лып турар. Кончуг чараш, тускай
шилдерни Испаниядан чагыткан,
оон өске хереглел материал-
дарын Челябинск хоорайдан
сөөртүп эккеп турар деп, прораб
Аркадий Ильченко чугаалады.

Аныяктар өргээзиниң кол
эжи Кочетов кудумчунуң та-
лазында, бирги каатка хоорай-
ның ХБАБ албан чери турар, а
ийиги каадынга аныяктар төвү
турар. Өргээ биле музей ара-
зынга көвүрүг тудар сорулга
салдынган.

Найысылалдың төвүнде
аныяктар өргээзиниң тудуу
бо хүннерде улам шуудаан.
Өргээниң даштыкы шил тургу-
зуун абаканчылар дүргени-биле
кылып турарлар.

Анисья ТЮЛЮШ.

САНАЛ-ОНАЛЫҢАР КАНДЫГЫЛ?

Чылдан чылче төрөөн Тывавыстың найысылалы Кызыл
хөгжүп, чараш омур-хевир кирип оарын киж көргөш,
магадап, өөрүп, чоргаарланып чоруур. Сөөлгү он чыл-
дарда хөй санныг көрүштүг, чараш чүүлдер найысылалда
көстүп келген. Хоорайны чаартып, чурттагы чонга таа-
рымчалыг байдалды тургузары бирги чергениң айтыры
дээрзи билдингир. Хоорай тургустунганындан бээр мугур
100 чыл болуп турар юбилейинде бир янзы, чараш хеп
кеткен ышкаш, чараш-чаагай көстүр-даа ужурлуг.

Мен ырак Тожу кожуунда
чурттап турзумза-даа, Кызыл
хоорайны көрүштүг чаарты-
нарын күзээр-дир мен. Ында
кончуг чараш «Сүбедей» спорт
өргээзинче, Национал музейже,
Орус, Тыва культура төптеринче,
Национал парк аксында маадыр-
ларның адын сиилбээн Тиелелге
шөлүнче, Национал хөгжүм-
шии театрынче, Азия төвүнүң
тураскаалынче барыксанчыг.
Хоорайның кудумчуларын ас-
фальт-биле шып турары эки,
дески. Кудумчуларны чаартып
септээринге акша-хөреңги че-
дишпес болбайн аан, ам-даа
дарый септээр кудумчулар бар.

Кызылга чеде бергеш, баар
бажыңым чанында бир кудум-
чу бар. Алдарлыг маадыр, чеди
өлүм лагерлерин шуптузун эрт-
кен генерал Карбышевтиң ады-
биле адаан кудумчу. 20-30-даа
чылдар иштинде бо кудумчуга
кым-даа хол дегбээн. Оң бай-
далы багай. Оңгул-чингил, ха-
рын-даа чадаг кижилерге безин
кылаштары айылдыг апарган.
Ам уткуур деп турарывыс Улуг
Тиелелгениң 70 чылынга уткуш-
тур бо маадырның адын хүндү-
леп, оң алдарлыг ады-биле

адаан кудумчуну асфальт-биле
шып каан болза. Сөөлгү үеде
кудумчулар аттарыңче шоолуг
кичээңгей салбастаан-дыр бис.
Олар база төөгүнүң алдарлыг
арыннарын илередип турар
болгай. Ол бажыңның чурт-
такчылары аңаа чоргаарланыр
ужурлуг. Ол атка хамаарыштыр
чонга таныштырылга кылып,
кудумчунуң байырлалын эрт-
тирип, солуннарга кудумчунуң
төгүзүн, ында чурттап турар
төлептиг кижилер дугайында
бижизе эки боор. Алдарлыг
кижиниң ады-биле адаан ку-
думчуну септевейн турарывыс
дээрге, оң төөгүгө кириген
үлүг-хуузуң, маадырлыг чоруун
уттупкан, ол кижини хүндүлө-
вейн турарывыс ол ышкажыл.

Улуг-Хем эриин чаартып,
Азия төвүнүң тураскаалының
чоок-кавызын, оң бодун эде
кылып турары көскү. Мээң даа-
йым, Тываның алдарлыг огу
Кужугет Серээевич Шойгунуң
кудумчуну кылып эгелей бер-
генинге чаңгыс чер-чурттугла-
рым — кара-хөлчүлөр дыка
өөрзөн бис. Ол эрик кыдыы-
чоннуң, аалчыларның дышта-
ныр ынак черлериниң бирээзи.

Азия төвүнүң тураскаалы — Тыва
чуртувустуң база бир чоргаара-
лы. Аңаа хамаарыштыр мээң
бодалым бар. Тываның төвүнүң
демдээниң иштин орта чырып
турар сайгылаан хевирлиг чы-
рык Азий диптиң чүрээниң соп
турарын көргүзүп турар кылдыр
кылган болза.

Оң тураскаалын хоорай
үстүнче кылыр деп турарыңа
таарзынмайн тур мен. Келир
үеде хоорайның төвү ынаар бо-
лу бээр деп төлөвилеп турар.
Тураскаал, аргалыг болза, хоо-
райның төвүнүң чоогунга турар
болза чогуур эвеспе.

Кызыл хоорай чылдан чыл-
че хөгжүп, сайзырап, чонунуң
база машина-техниканың саны
көвүдөп турар. Чамдык кудум-
чуларның белдинде чадаг
кижилерниң орук кежери бер-
гедеп бар чыдар. Келир үе-
де байдал оон-даа нарыыдаар,
шимчээшкын улгадыр, кудумчу-
нуң ийи талазында бажыңнарны
чоок кылдыр туткулаан болган-
да, кудумчуларывысты алгыдар
аргавыс чок. Чадаг кижилерге
орук белдирин чер ишти-биле
азы чер кырында тускай бедик
херексел-биле эртер оруктар-
ны келир үеде чогаадып кылза
кандыгыл? Мээң бо хууда санал-
дарымны Тываның чону чүү деп
бодап турарын билип алыксап,
санал-оналын «Шын» солунуң
арыннарынга чырыткан болза
деп күзөдим.

Демир-оол САЛЧАК.

Тожу кожуун.

Людмила МИЖИТ,
филология эртемнеринин
кандидаты,
ТГШИ-ниң эртем секретары.

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чыл болган база Кызыл хоорайның 100 чыл оюн 2014 чылда демдеглээринин эртем талазы-биле үндезилелин Тыва Республиканың Чазаның даалгазы-биле Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту күүсеткен. Оон соонда 2011 чылда Россия Федерациязының ынчангы президентизи Д. Медведев доктаал үндүрүп, ат салган.

Бо төөгүлүг болуушкуннарның ужурутказын, чуртувустун төөгүзүңе туружун база 100 чыл дургузунда Тываның каалама эвес, нарын оруунун, хөгжүлдө-сайзыралының арыннарын тыва эртемниң шинчилээни-биле чонга катап база ажыдып таныштыра-биле «Төөгүзүн билбес —

«Төөгүзүн билбес — төөрээр»

төөрээр» деп булунун «Шын» солунун кол редакторунун сүмези-биле номчукчуларга бараалгадып эгелээр-дир бис.

1914 чылда Тыва мурнундаагызындан дээр болгаш таарымчалыг байдалга хөгжүүрүнүн үндезини болур геополитиктиг шилилгени кылган. Баштайгы тыва төөгүчүлөринин бирээзи, төөгү эртемнеринин доктору, Тываның дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институтунун хөй чылдарда директору Ю.Л. Аранчин «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп 1992 чылда бижиттинген номунда Тываның манчы-кыдат эжен-хаанның тергиделинин үезинде социал-экономиктиг, политиктиг байдалы, алдан-маадырларның тура халыышкыны, 1912 чылдагы национал-хосталгалыг шимчээшкенин төөгүзүндө аңгыда, 1914 чылда Тываны Россияның протекторатынга киригенин чырыдып, тыва номчукчуларга тайылбырлап чедирин оралдашкан. Ю.Л.Аранчинин бижип турары-биле, Буян-Бадырғының база Чамзы хамбы-ламаның дилеглеринде Хемчик кожууннарының дараазында дилеглерин болгаш күзээшкенин кошкан: «1. Хемчик хемниң кожуунунун Урянхайлары хөй чылдарда сарыг шажынга чүдүп келген болгаш ук шажынны биезги ши-биле чүдүүр кылдыр кадагалап арттыра-биле дилээр. 2. Хемчик кожуунун көжер чурту мур-

нуу чүкте Дөрбеттин барыын, чөөн ийи аймактары-биле, үнэн Зоригт хаан, Бат үрэгэлт Далай хаан кожууннары-биле кызыгаарлажып турар. Цин династияның үезинде олар дараазында хараалдар-биле (Чыжыргана, Хандагайты, Бора-Шай, Бодаган-Хоолой, Үүрүк-Нур, Чигирстей) чардынган турду. Ынчалза-даа мурнундаагы кызыгаар херек кырында доктаадып тургускан кызыгаардан дашкаар турган төлээде, ынаар албадал көжүрткен өске чурттугларны (мында моол казактың чоокта чаа көжүрүп эккелген кыргыстарын урянхайлар ынчап тур боор) кирибес болза чогуур. 3. Хемчик хем кожууну хая-даштыг булуңалчак чер болуп турар, моон ужурунда бистиң ядамык урянхайларывыс колдуунда дөрт чүзүн мал ажылын кылбышаан, үргүлчү көжүп чоруур черлерни шилип аарда, олар-белчиини тыртар, төрөл-сөөктен төрөл-сөөкче ада салгал чоруур, хырын тоттурар аң-меңниг, балык-байлаңыг черлерни шилип аар улус болгай. Мынчангаш бисти чүзүн-бүрүн үндүт-каайлыдан хостаарын диледивис. Моон аңгыда мында чурттап турар орус садыгжылардан аңгыда, тудуглар тудуп, тараа тарып бээр хире чаа орус чурттакчыларны көвүдетпес болза эки. 4. Бистиң эртем-билиг чок урянхайларывыс шаг-үеден бээр шериг албанын эрт-

тирбейн чораан, моон ужурунда олар шериг хүлээлгезинден хостаарын диледивис. 5. Моон аңгыда дилээривис бис хеп-сынны, кегегени, дүжүметтер бөрттеринде чинзелерни, одагалар биезги хевээр эрги хевир-биле арттырын диледивис». 1914 чылдың апрелде Россияның протекторатын чарла Тываны Иркутскиде генерал-губернатор чагырылганың адаанда Енисей губернияның кезии кылдыр санаан.

«Шын» солунун арыннарын Тываның 1914 чылга чедир ниити бдалын, Тыва Арат Республика, Тыва Автономнуг область, Тыва АССР-тин үезинде политиктиг, социал-экономиктиг культурлуг амыдыралын ТГШИ-ниң эртем-шинчилелдеринден, «Тываның төөгүзүндө» допчузу-биле чырыдар бис.

ТГШИ-ниң төөгү секторунун эртем ажылдакчылары ТР-ниң күрүнө а хивиниң ажылдакчылары-биле ка «Россияның Тываны протекторатын киригенин архив материалдарын чындзы» деп төөгүлүг болуушкунуң 130 хире 1911-1921 чылдарга хамаары документилерин чыып, номну чырык үндүреринге белеткээн.

Бир дугаарында номчукчуларны Урянхай крайны (Тываны) Россияның камгалал-хайгааралыг барымдаазының дилемтиси-биле таныштыра-дыр бис.

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылынга

Россияның Урянхай крайны камгалал-хайгааралыг алганы

Иркутскин генерал-губернатору Л.М. Князевтин даштыкы херектер сайыды С.Д. Сазоновка Россияның Урянхай крайга камгалал-хайгааралды (протекторатты) Урянхай чагырыкчыларга чарлаарының дугайында 1914 чылдың он айның 29-та чагаазы (документиде Николай II «Чедишкенин» деп каан демдээ бар. 1914 чылдың он бир айның 14).

Хайралыг хайырааты Сергей Дмитриевич, Урянхай крайже мээң албан-хаакчылап чорутканым дүжүметти таварыштыр адаттыгга крайның шупту беш хошунунун чурттакчыларынга оларны Россияның Чазаның камгалал-хайгааралыг хүлээп киригенин чарлаарында ДЭЭДИ чөпшээрел дугайында Силерниң Бедик тергиделиннери бо чылдың дөрт айның 5-те 721 дугаарлыг телеграмма-биле дыңнаткан силер.

Ук телеграмма езугаар ДЭЭДИ чарлыкты күүседирин хүлээндирип каан турган Усинск Округтун Кызыгаар Херектеринин Эргелекчизи Коллегия Ассесору Церерин айткан үеде албан-хүлээлгезинин аайы-биле Иркутскиге турган, ынчангаш мээң Силерге бо чылдың дөрт айның 11-де чорутканым 3616 дугаарлыг телеграммада дыңнатканым езугаар Урянхай крайже чүгле беш айның ийиги чартында, чүктүг коьш эртер чайгы орук ажытынарга, үнүлтер аргалыг болган. Алды айның эгезинде Урянхай крайга чеде бергеш, ол урянхтарның туруш-хөөнү-биле танышкаш, бодунун даалгазын күүседип кирипкен база Урянхай Чагырыкчыларга оларны Россияның камгалал-хайгааралыг хүлээп киригенин ДЭЭДИ чөпшээрелди чарлап, таныштырган дугайында медегелди бо үеде меңээ дамчытты.

Ол медегелде айытканы-биле Кызыгаар Херектеринин Эргелекчизи ДЭЭДИ чарлыкты бир дугаарында Ойнар, Точжи база Сальчжак хошуннарның төлээзи — Амбань-нойонга, оон соонда Кемчикголь хошунун ноянынга база эргиде моол ноян Бейле-Сандыкдоржиниң хошуну турган, амгы үеде 17 төрөл-аймактың хошунунун урянхтарынга чарлаан. Ук чарлалды Коллегия Ассесору Церерин аргалыгла болза, байырлыг езулал байдалын тургускаш, ол үеде көрүп болгу дег урянхай дүжүметтерниң мурнунга кы-

Тыва дүжүметтер чыыш үезинде.

лып турган. Ол баш бурунгаар ажылдап белеткээн сөзүглелдеринин моол дылче очулдурган хоолгаларын урянхай чагырыкчыларга тывыскан. Олар боттарының талазындан Кызыгаар Херектеринин Эргелекчизинге урянхтарны Россияның камгалал-хайгааралыг хүлээп кирир дугуржулга езугаар негелдениң ийи чүүлүн шыңгыы сагыр хүлээлгезинин бижимел бадыткалыг тывыскан. Ол дээрже, бирээде, боттары баш миннип, даштыкы күрүнелер-биле, оон иштинде Моол-биле база, кандыг-даа харылзаалар тутпас, ийиде, бүгү-ле чөрүлдээлери болгаш чедир билдинмес маргыштыг чүүлдерни орус эрге-чагырганың Урянхай крайда төлээзинге шийтпирледир.

Амбань-нойонга тывыскан чарлалда Россияның камгалал-хайгааралыг ону аңаа чагырткан Ойнар, Сальчжак, Точжи хошуннарның урянхтары-биле кадды хүлээп киригенин деп немей демдеглээн. Оон ужуру мындыг, ийи чыл бурунгаар Амбань-нойон ону аңаа чагырткан урянхтары-биле кадды Россияның албатылары кылдыр хүлээп алырының дугайында дилег кирип турар үеде айыткан үш хошун шуптузу аңаа чагыртып турган. Ынчалза-даа оон соонда Сальчжак болгаш Точжи хошуннарның чагырыкчылары Амбань-нойоннун харагалзалының адаандан үнүп алыр дээш, Урганың хутхатазының албатылары кылдыр кирип алгаш, боттарын Амбань-нойондан хамаарышпас деп чарлаан. Оон-биле чергелештир Точжи болгаш Сальчжак хошуннарның чагырыкчылары Кызыгаар Херектеринин

Эргелекчизи-биле хууда ужуражырындан доктаамал былдамыштап, ол боду чеде бээрже, хонаштарындан Моолче ырадыр көжүп чоруп турганнар. Ол ийи хошуннун чурттакчыларынга хамаарыштыр чугаалаарга, олар моолдарның улуг үндүттеринден аарзынып халаазырааш, Россияның талазынче улам дам-на тыртылып турар, ынчалза-даа оларның чагырыкчыларының эрге-дужаалга ынаа болгаш Амбань-нойонга чагыртыр хөңнү чогу — Россияның камгалал-хайгааралын хүлээп көөрүңге шаптыктыг моондак болуп турган. Ол моондакты чаладыры-биле ол хошуннарны Амбань-нойоннун чүгле эреңгей (ужур эдерген) чагыргазыгче кирир ужулга таварыштывыс. Ынчалза-даа орус эрге-чагырганың төлээзи Амбань-нойоннун ажыл-чорудулгазын билдиги уштап-баштаар болза, ол ийи хошун чоокку үеде Амбань-нойонга херек кырында чагырты бээр база өске арткан урянхтар ышкаш Россияның камгалал-хайгааралын хүлээп минни бээр. Ам артында, Урянхайның үндезин чурттакчыларының ниити саны 50.000 кижиге турар, оларның (ол хошуннарның) чурттакчыларының саны чүгле 8.000 кижиге чедип турар. Оон аңгыда ДЭЭДИ чарлыкты амгы үеде чедир моол ноян Ван Намхайжанцанның албанчылары турган Мади болгаш Чжодо деп аңгы сумуларның чурттакчыларынга база чарлаан. Ол хошуннарны башкаар эргени Кызыгаар Херектеринин Эргелекчизи соңгуп шилир дүжүмет Тэригунь-цайсанга берген. Шак-ла ынчаар моол Сандык-

доржжын албанчылары турган моон үстүнде айыттыггаан Бейсэ хошун урянхтары Коллегия Ассесору Церерин саналы-биле боттарынга чагырыкчылар — Бугде-Дарганы база дөрт дузаачыны соңгуп шилип алганнар. Кызыгаар Херектеринин Эргелекчизи бадыткалыг таадып каан соонда, хошуннун Эргелекчизи оларже шилчий берген.

Оон-биле чергелештир Коллегия Ассесору Церерин кыдат болгаш моол эрге-чагыргаларның ажыглап турган газын сагып, шупту урянхай чагырыкчыларга таңмалар тыпсыры күзени дээрзинин дугайында айтырыг көрдүгөн. Моолдарның-даа, урянхтарның-даа шыңгыы езу-чаңчыларында болган угаан-медерелинде албан-дужаал таңмалары канчаар-даа аажок улуг ужурутказын ынчангаш хошун чагырыкчызының таңманы хүлээп алганының барымдаазы-биле таңманы тыпсып берген кижиге оон дулазу-биле чагырткан байдалы тургустуруп турар. Ындыг таңмаларны Кемчиктин ноянынга, 17 төрөл-аймактын Бугде-Дарганы база Амбань-нойонга тыпсып берип болгодег, а Амбань-нойоннун таңмазының сөзүглелинге Ойнар, Сальчжак, база Точжи хошуннар оон эргелелинде турар деп айтыры чугула. Таңмаларга төлөвиленип турар бижиктерни Коллегия Ассесору Цереринден алган Силерниң Бедик тергиделиннерге немей дыңнадыр мен.

Урянхай чагырыкчыларны база дүжүметтерни бөрттеринге чогуур өнөрлөк борбакчыгаштар (чинзелер — Э.М.) дээр эргелиг моол ат-дужаалдар болган албан-дужаалдар-биле шаңнаарын ол хевээр арттырып каары күзениг. Чүдү дээрже оларга ол демдектер улуг ужурутказы, ынчангаш Моол Чазак бо бүтүн хайырлап тургаш, оларны бодунче хамаарыштыр кызып чораан.

Онзагай хүндүткелимниң болгаш бүрүн бердингенимниң шынзылгазын хүлээп ап көрүңер.

Силерге кезээде бердинген албаты (хол үжүү)

1914 ч. тос айның 22.

№181. Иркутск хоорай.

Тыва дылче Эдуард МИЖИТ

очулдурган

(Сөзүглелде сөстөр ук документиниң аяны-биле бердинген. Чурдугу И.Сафьяновтун «Тыва эрткен үезинде» деп номундан алган).

Байыр чедиришкиннери

Бистиң эргим, ынак, хеймер дуңмавыс **Рус-
лан Мамбарович ООРЖАКТЫҢ** апрель 17-де
түттүнгөн хүнү. Дуңмавыс — Кызыл хоорайда
туугу. Рустамның хоорайда янзы-бүрү тудуг-
жарда кириген улуг-хуузу эвээш эвес. Тудугжу
жониниң ажыл-ижи — чайның изинде, кыш-
кы соогунда аар-берге, амыр эвес ажылдың

бирээзи. Чылдың чылыг үелеринде тудугжулар
чүгле улуг-хүнде дыштаныр, кезээ орайга чедир
ажылдаар. Рустам Мамбарович чеже-даа чайы
чок болза, алыс шевер, кызымак кижин болгаш,
бодунуң күжү-биле бодунга чаа, чараш бажың-
ны тудуп дооскаш, көжүп кирген. Ажылгыр, ке-
жээ, биче сеткилдиг, мөзү-бүдүштүг дуңмавыска
чоргаарланыр бис. Төрүттүнгөн хүнү-биле байыр
чедирбишаан, моон-даа соңгаар холу дыңзыг, ту-
ра-соруктуг ажылдаарын күзевишаан, амы-хууда
чуртталгазынга аас-кежикти, быжыг кадыкшылды,
узун назын назылаарын күзедивис!

Дыдырарган кара баштыг,
Дыка шевер дуңмавыс сен.
Кыштың соогунда, чайның изинде
Кылыр ишке дадыккан сен.

Төрүттүнгөн хүнү-биле
Дөгеревис байыр тудуп,
Узун назын назылаарын,
Угба-честең күзеп ор бис!

Чаа-Хөлде угба-честезинден база хөй
санныг дуңмаларындан.

Бистиң эргим, ынак кернивис, чаававыс **Анета Алек-
сандровна ОНДАР** апрель 18-те 30 харлаар. Ол Сүт-Хөл
кожуунда Суг системазының эргелелинде хөй чылдарда
үре-түңнелдиг ажылдап чоруур. Чаптанчыг, чараш, амыдырал-
га кызымаккай, кезээ, дузааргак, биче сеткилдиг кернивиске,
чаававыска изиг байыр чедирип, ажыл-агыйынга чедиишкин-
нерни, бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзеп, өртемчейиниң
эң-не чараш чүзүн-баазын чечектерин сеткиливис ханызындан
сөңнедивис. Кады чурттаан эжиниң чөлөнгижи, ажы-төлүнүң
ынак авазы, Сүт-Хөлдүң ховар даңгына кызы — кернивиске,
чаававыска канчаар-даа аажок чоргаарланып чоруур бис.

Кызылда болгаш Сүт-Хөлде беглери, кунчулары база чуржааттарындан.

Эргим, ынак, ажылгыр-кежээ, сагынгыр-ты-
гыр оглум **Владимир Андреевич ЧИЧААН-**
11 апрель 8-те 60 харлаан. Оглумга юбилейи-
Ааа кижээ алдан харлыг акшый берген оглу безин
Азарганчыг, хензиг кылдыр сагындырар дээр-ле шын.
Ам бо хүнде юбилейлиг "алдын" хүннүң алгап-йөрээр,
Аас-кежик аваң мени бүргей алды, ынак оглум.

Ада-иен, оолдарың, дуңмаларың доозазыңга
Амыр-дыш чок дузаң кадып, буян-кежиң өргүп чор сен.
Үнелиг даш оглум сени орнап, солуп шыдавас-даа,
Үүле-херээң, ажыл-ижиң эртин дег мактап четпес!
Эргим оглум, хүнчүгөжим, чаяттыңан хүнүң-биле!
Түзүртинмес өөрүшкүнү сеңээ күзеп, йөрээр-дир мен.
Үс хар чедир омак-хөглүг чурттаарыңны,
Е чүрээм ханызындан оглум сеңээ алгаар-дыр мен!

Ханы хүндүткел болгаш ынакшыл-биле авазындан.

МЕБЕЛЬНЫЙ СТОК
ЦЕНТР

Чаа эт-септи **1000** рубльге садып ту-
с столдар, прихожаялар, стеллажтар, ТВ
балар база өске-даа чүүлдер бар.

Тел. 8-903-077-74-74

Черногорск хоорайның Советская ку-
чугу, 0155.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

А (өг-бүлениң) капиталының акша-
еңгизин бажың тударыңга, бажың (чурт-
дача) садып алырыңга ажыглаары-биле
ини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ
КОМАРОВ КУДУМЧУЗУНДА

(он Гортоп) 1 дугаар бажыңның 1-ги квар-
тазында **АНГОР** өшкү дүгүн улуг өртек-
е чондан база хуу ажыл-агыйлардан ду-
улга езугаар туда, акша-биле садып ап
р. Дус-Даг дузун база садып турар.

Арылзажыр телефону: 8-923-268-8258.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

2014 чылдың май 6-да Тыва Респу-
бликаның культуразының алдарлыг ажыл-
дакчызы **МИХАИЛ АЙЫЖЫ** 60 харлаан
юбилейлиг концертинче чонну национал
театрже чалап тур.

Харылзажыр телефоннар:

8-923-380-9412, 8-923-388-0847.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Янзы-бүрү пилорамалар бистери са-
дып тур мен.

Тел. 8-923-385-9067

Суг-Аксы суурда бажың садып ту-
рар. Өртээ 300 муң рубль (материн-
ский капитал).

Тел. 8-923-544-5610.

Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы ортума-
к школазын 2011 чылда дооскан **Шеңне
Алексеевна ОНДАРНЫҢ** адынга тывыскан
17 АБ № 0009455 аттестаттың читкенин ба-
рымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тываавтотранстың» өөредилге-курс комбинатының
автошколазы дараазында мергежилдерге өөредири-би-
ле чылданы доктаамал чорудуп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВЕ», «СЕ» категорияның
чоллаачылары;

-айыылдыг чүк сөөртүр чоллаачыларны (ДОПОГШ);

-пассажирлер аргыштарының орук-шимчээшкин
дүрүмүнүн талазы-биле техминимум;

-бүгү хевирниң чоллаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүң айыыл чок чоруу дээш
харысалгалыг кижилерге ыяп дужаар өрт-техниктиг ми-
нимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Телевирни үзүктөп болур, кичээлдерниң графиги өскер-
лип турар, өөренип турар кижилерге тус-тус хамаарылга.

Айтырыг тургузар телефон: (39422) 2-71-37; 2-90-09.

Полевая кудумчузу, 120.

Долганаар, келиңер, өөрениңер, бедик мергежилди чедип
ап, оруктарның ээлери болуңар!

№1281 лицензияны 2011 чылдың 06.14-те ТР-де Өөре-
дилге хайгааралының албаны тывыскан.

СТРОИТЕЛЬНЫЙ АЛЪЯНС

ASIA-SIBERIA

ЧЫЛЫҢНЫ ҮНДҮРБЕЗИНИҢ АРГАЛАРЫ

Офиске чиик хана салдыртып алы-
ры-биле «Азия Сибирь» компания-
же дилег кириген мен. Оларның
ажылы мээң сеткилимге аажок
таарышкан. Хананы чаңгыс хүн
дургузунда дыка шынарлыг тургу-
зуп бергенер. Моон соңгаар-даа
«Азия Сибирьге» келир бис.

Шуптуңарга сүмелеп тур мен!

Анна Николаевна Монгуш - «Азия Сибирь»
компанияның ачы-дузазын алган хамааты.

2-24-51

8 908 325 07 60

ДЕП ТЕЛЕФОННАРЖЕ

ДОЛГАПКАШ, БИЛИП АЛЫҢАР

СОҢГАЛАР, БАЛКОННАР ЭЖИКТЕР
ҮЛЕТНҮР АЛЫПНИЗМИ ФАСАДТАР
ГАЗБЕТОН

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 6
www.asia-siberia.ru

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ВАЗ-21074 машинаны 100 муң рубльге садып
тур мен. 2008 чылдың, 61 муң км эрткен, чаңгыс
ээлиг, чаңгыс-даа үрелбээн.

Тел: 8-963-203-65-00. Кызылда.

Бистиң ынак, чаш оглуус **Күдер Мөңгүн-оолович ТҮЛҮШ**
чаа-ла 15 хар ажып чораш, хенертен чырык өртемчейден ке-
зээ мөңгедө чарлып чоруткан. Күдеривис кыска назынында хо-
вар салым-чаяанныг, угаанныг, кызымак, кезээ, ада-иезинин,
дуңмаларының, дыка хөй төрелдериниң идегелдиг чөлөнгижи
чораан. Кады өөренип чораан эш-өөрүнүн, башкыларының
идегелдиг дузалакчызы, клазының лидери, Арыг-Үзүү школа-
зының тергин дээн өөреникчизи чораан. Ол кожуунга болгаш
республикага чиик атлетикага командалы-биле тиилээш, Тыва-
ны төлээп, Россияның Владивостокта "Океан" лагеринге ки-
ришкеш, хөй санныг медальдарны, грамоталарны, дипломнар-
ны школазынга бедии-биле чаалап эккелген. Тываның "Дерсу
Узала" аттыг шинчилел ажылдарыңа киришкеш, улуг Москва-
же баар эргени чедип алган өөреникчилерниң бирээзи турган.

Бистиң дыка улуг, аар кажыдалывысты үлежип, улуг
дузаны көргүскен Сүт-Хөл, Каа-Хем, Шагаан-Арыгдан, Ак-
Довурактан, Тес-Хемден хөй санныг төрелдеривиске чет-
тиргенивисти илередип мөгөйип тур бис. Күдерниң авазыңга
моралдыг болгаш материалдыг дузаны каткан Арыг-Үзүү шко-
лазынга, садик эргелекчизинге, коллективинге, кожа чурттап
чоруур эш-өөрүңге база четтиргенивисти илередип, черге че-
дир мөгөйдивис.

Угбазы Биче-Кыс, Ондаровналар, Ондаровичилерден.

«ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮНГЕ — ЧАҢГЫСТАН ЭВЭЭШ ЭВЕС ДЭЭДИ ЭРТЕМНИГ УРУГ»

Тываның күрүне университети республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентизинге) 2013 чылдың декабрь айда Айыткалында «Өг-бүле бүрүзүнге — чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп төлевилелди боттандыраары-биле ажылды чорудуп эгелээн. Ооң баштайгы базымы кылдыр Таңды кожуунун чагырга чери-биле Тываның күрүне университединче 22 абитуриентини тускай сорулгалыг кылдыр киририниң дугайында керээге ат салган.

Таңды кожуундан аалчыларны университеттин ректору Ольга Хомушкунун удуртукчулары-биле төлээлер уткуп алган. Керээге ат салыры-биле кожуунун чагырга чериниң даргазы Сергей Ондар, ооң оралакчызы Людмила Хаджиева база ТР-ниң Чазааның Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи Наталья Медведева олар төлээлер

чедип келген.

Ольга Хомушкунун чугаалап турары-биле алырга, Тываның Баштыңының Айыткалының чугула дээн пунктуларының бирээзи — республикада дээди эртем-билиг сайзыралының айтыры. Ол аныяк кижиге бот-хөгжүлдезиниң магадылалы, аныяктарны регионун социал-экономиктиг амыдыралынче хаара тудары болгаш чуртталганың шынарын бедидери. «Тываның дээди кол өөредилге албан чери бо төлевилелдин боттанылгазынча чугула ужурдузалыг болур ужурлуг. Ынчалзажок төлевилелге хамаарыштыр кожуун чагырга черлериниң баштыңнарының, өөредилге албан черлериниң удуртукчуларының киржилгези чокка бо айтырыгны шиитпирлээри Тываның күрүне университединче нарын болур. Ынчангаш кожууннарының биске катчып турарында канчаар-даа аажок өөрүүр-дүр бис» — деп, ТывКУ-нун ректору

Ольга Хомушка демдеглээн.

«Өг-бүле бүрүзүнге — чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» төлевилелдин боттанылгазы көдээ черлерге эргежок чугула. Ол дугайында Таңды кожуунун чагырга чериниң даргазының оралакчызы Людмила Хаджиева дараазында чүүлду чугаалаан: «Бистин кожуунда 1499 долу эвес, хөй ажы-төлдүг азы чединмес өг-бү-

лелерниң ажы-төлүнге бо дээр-ге республикадан дашкаар үнмейн, дээди эртем чедир алыр кайгамчык арга-дыр. Амгы үеде бистин 460 өөреникчиси дээди эртем чедип алыры-биле күрүне деткимчезин алыр. Тываның күрүне университети биске бо ышкаш арганы берип турары өөрүнчүг-дүр».

ТывКУ-нун хүлээп алыр комиссиязының харысалга-

лыг секретары Елена Ондарның дыңнадып турары-биле, университетче дужаап кинде, баштай школаның доо-чузу азы ооң хоойлу езут төлээлери кожуунун чагырга чери-биле студентиниң практика эрттирерин ханды болгаш дээди өөредилге рин доозуп алгаш, ооң астып алырын магадылаар гайында керээ чарар улуг. Ынчап кээрге, «Өг-бүле бүрүзүнге — чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» төлевилел суур чедип аныяктарны быжыглаары дузалаар болгаш көдээ чуртталга сайзырадыр кылдыр турарында социал-экономика төлевилел-дир.

Кожуун чагырга черлериниң керээ чарар ажылды эгези — Таңды кожуун-биле керээ. Дараазында ээлчээр Чеди-Хөл кожуун.

Валерия КОНГ
белетки

Уран чүүл

ХООЧУННАР — ЧОРГААРАЛЫВЫС

2014 чыл Россияда Культура чылы кылдыр чарлаттынган. Бай-Тайга кожуунда культура чылынга хамаарыштыр хемчеглер хөйү-биле эртип турар. Чижээлээрге, Бай-Тайга кожуунун хоочуннар чөвүлели бодунун ажыл-чорудулгазын үениң негелделеринге дүүштүр планнап, улуг сорулгаларыг (удуртукчузу Зоя Серен-дооевна Хомушка) ажылдап турар. Тыва биле Россияның демне-жилгезиниң база найысылал Кызыл хоорайның үндезилетингенинден бээр 100 чылынга тураскаадып, «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп уран чүүл көрүлдээн организастап эрттирген. Көрүлдениң эң-не шилиндектен тургустунган хоочуннар бөлүү чоокта чаа Кызыл хоорайда Үндезин тыва культура төвүнге концертин бараалгадып көргүскеннер. Төптүн фойезинге кожуунун ус-шеверлериниң хол-биле кылган кылыгларының делгелге-садыглажылгазы болган. Хоочуннарның концертин чаңгыс чер-чурттуглары-биле аныяктар, ТР-ниң алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак, билдингир ыраажы Омак Ооржак башкарып эрттирдилер. База ол ышкаш бистин чоргааралывыс — РФ-тин алдарлыг, ТР-ниң Улустун артизи Ляндуп Солун-оол, ТР-ниң Улустун артистери Александр Салчак, Дыртык Монгуш концерт-

ти каастап, кады киришкени онзагай. Оларга чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланып, четтиргенин илередип мөгейдилер.

Концерт залы долу көрүкчүлөр хүндүлүг өгбелерин диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, хей-аыт кирип турдулар. Концерттин эң улуг назылыг киржикчизи 84 харлыг, бүгүдеге билдингир, талантылыг салым-чаяанныг Көгел Мижитеевич Саая болду. Хөгжүм каасталгазында баянист, РФ-тин Чуртукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, даш чонукчузу Владимир Шөмбүлович Салчак, хөйүнү ырларының болгаш ыраажылар ансамбльдериниң удуртукчузу, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Галина Монгушовна Чыдым, тыва аас чогаал бөлүүнүн тургузукчузу, хоочун башкы, Сибирь девискээриниң уран чүүл көрүлделериниң лауреады Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимит, хылдыг хөгжүм бөлүүнүн тургузукчузу, ТР-ниң алдарлыг артизи, бүгү делегейниң Хөмөйжилер ассоциациязының тывысканы «Бай-Тайганың хүндүлүг хөмөйжизи» аттын эдилекчизи Андрей Хертекович Өпей оларның белеткээн бөлүктөрүнүн тус-тузунда кайгамчык онзагай, тааланчыг күүселделерин кижиге көрүп,

дыңнап, дыштанып, магадап ханмас.

«Бай-Тайганың айлаң-кужу» база «Кожуунун тергин кижизи-2013» деп хүндүлүг аттарның эдилекчилери Григорий Салчак, Допаа Хомушка, «Бай-Тайганың хамнаарагы» аттын эдилекчизи Танов Монгуш, РФ-тин «Ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп медалының эдилекчилери Демир-оол, Галина Чыдымнар, Тээли суурнун хоочуннар даргазы З.Д. Хертек, Бай-Тал суурдан күш-ажылдың хоочуну Ч.И. Даржаа дээш, адаар, санаар болза, шупту 24 кижиге могаг-шылаг билбес, маадырлыг, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ-даа чок» хоочуннар концертке киришкени өөрүнчүг.

Талантылыг хоочуннарның мөгейкичлери — ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Маргарита Михайловна Чүлдүм, культура сайыдының оралакчызы Михаил Сентябрьевич Монгуш, ТР-ниң Хоочуннар эвилелиниң даргазы К.С. Долгар, хоочун журналист Таан-оол Попанашович Хертек, «Фен-Шуй» фирманың удуртукчузу М.К. Иргит, Коммунисттик партияның Бай-Тайга кожуунда салбырының удуртукчузу С.С. Салчак дээш, өскелердаа сценаже үнүп, байыр чедирип, чараш боодал чечектерни, белектерни сөңнеп, хүндүлел бижиктерни тывыскан. Ыдыктыг,

бурунгу Бай-Тайганың хоочуннары, шынап-ла, назы-харынга чалынмай, өскелерге үлегер болуп, сагынгыр-тывынгыр, чогаадыкчы чоруун көргүстүлөр. Хоочуннарның бо улуг үнүүшкүнүн деткип, дуза каткан өг-бүлелерге — П.А.Монгушка, Н.Б.Донгакка, Е.О.Бышкакка болгаш албан организациялар удуртукчулары: Ч.К.Сербеге, А.А.Кара-Салга, С.Э.Кууларга, аныяк специалист А.А.Хомушкага өөрүп четтиргенин илередип, өгбелериниң буяны оларга доктаар болзун деп йөрээлди улуг назылыглар салган.

Хоочуннар чөвүлели кожуунга «Шай байырлалын», «Тыва кавай» деп мастер-классты бедик утка-шынарлыг кылдыр эрттирген. Ам удавас апрель 23-те Тээлиде В.С.Хертек аттыг стадионга «Тайга сыны» бөлүк-биле кады ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Андрей Өпей сыгыт-хөмөйге мастер-классты эрттирери-биле белеткенип турар. Аңаа республиканың бүгү кожуун, сумуларындан соңуургалдыглар киржи болур. Ооң кол сорулгазы — өг-бүлеге ажы-төл кижизидилгезинге хөмөй-сыгыттын ажыглалын калбартырын чедип алыры.

Бай-Тайганың олут олурбас хоочуннарындан үлегерден алынар, аныяктар.

Светлана БАЛЧЫР.

ЫДЫК ЫРЫ

2013 чылда Барыин-Хемчик кожуунун Төлээлекчилер хуралы чогаадыкчы ажылдакчылар ортузунга кожуунун Сүлдө дээ болгаш Ыдык ырын шыңгы мөөрейни чарлаан турган. Кириген элээн хөй ажылдакчы депутаттар сайгарып көргөнін Барыин-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы О.О.Бады кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы М.М.Кызыл-оол олар удурткан тускай комиссияны шилилдени кылган. Ооң түннелинде кожуунун Сүлдө демдээ кылдыр Кызыл-Монгол уругларның уран чүүл школаның башкызы Бөдүр-оол Салчакович Окан-оолдун ажылын бадылаан. Кожуунун Ыдык ырызынга шүлүкчү, Тыва Республиканың литература бөлүгү гаш уран чүүлүнүн лауреады журналист Алексей Бегзин-оолдун сөзүнге композитор, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кертик-оол Данзынның аялга бижээни «Барыин-Хемчик чуртувус» деп ырызы төлөпиг болган.

Апрельдин 18-те Кызыл-Монгол жалыкта Олег Намдараа атты Культура ордузунга Барыин-Хемчик кожуунун Сүлдө демдээ болгаш Ыдык ырызының чурттакчы чонга баштайгы таныштырылгасы болур. Ыдык ырының баштайгы күүселдизин 100 кижиге киржикчилег (кожуунун культура ажылдакчылары болгаш албан организацияларның ажылдакчылары) улуг хонга бараалгадыр.

Светлана ДАЧЫН-ХЕВ

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа амызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 7974. Чагыг 46. Номерни парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелиг «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилериниң дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.